

Van ijstijd tot Asterix

Bijna de hele menselijke geschiedenis in Noordwest-Europa zal altijd een mysterie blijven. We mogen gerust veronderstellen dat er duizenden jaren lang sprake is geweest van heldendaden, uitvindingen, tragikomisch mislukt leiderschap, natuurrampen en opwindende voedselrevoluties, maar het precieze karakter ervan zal altijd onduidelijk blijven. De laatste neanderthalers (van wie voor het eerst overblijfselen werden ontdekt in het dal van de Neander, even buiten Düsseldorf) schijnen veertigduizend jaar geleden te zijn uitgestorven, misschien door moderne mensen uitgeroeid. Mensen moesten samenleven met allerlei wilde dieren zoals Europese luipaarden en holenberen, maar deze werden net als de meeste mensen verdreven of stierven uit als gevolg van de laatste ijstijd, die heel Noordwest-Europa veranderde in een ijskoude woestijn. Toen het ijs zich achttienduizend jaar geleden geleidelijk begon terug te trekken, ontstond een redelijk vertrouwd landschap: de zeespiegel steeg, de temperaturen werden hoger en er trokken steeds meer mensen naar het noorden.

Het enige grote en opvallende verschil was Doggerland, een gebied dat het grootste deel van de huidige Noordzee opvulde en waar de Theems, de Rijn, de Maas, de Seine en de Schelde samenvloeiden tot één reusachtige rivier die door Doggerland naar het westen stroomde en uitmondde in wat nu het uiterste westen is van het Kanaal. Dit bizarre landschap – met her en der de kleine rookpluimen van dorpen, met wolven, reuzenherten en oerossen die langs de moerassige oevers van een van de grootste rivieren ter wereld leefden – werd omstreeks 6500 v.Chr. weggevaagd door de stijgende zeespiegel en daarmee gepaard gaande tsunami's. Tijdens een van de spectaculairste geologische gebeurtenissen in de Europese geschiedenis – die onder andere een ontstellend lawáái moet hebben veroorzaakt – scheurde de laatste, tweeëndertig kilometer brede, uit rotsen en modder bestaande landmassa los en werd Groot-Brittannië een eiland. Het arme Doggerland werd in tweeën gescheurd en het Kanaal ontstond, gadegeslagen door opgeluchte en dankbare

groepen jager-verzamelaars die het geluk hadden dat ze toevallig op de hoger gelegen delen in het latere Kent en Nauw van Calais leefden.

Voor een groot deel van de Europese geschiedenis lijkt te gelden dat de werkelijk belangrijke gebeurtenissen zich elders afspeelden – bijvoorbeeld de verspreiding van mensen uit het noordoosten van Azië over de beide Amerika's of – later – zulke epische gebeurtenissen zoals de vestiging van inwoners van Borneo op Madagaskar. Deze spectaculaire ecologische avonturen staan in schril contrast tot de weinig opwindende maar noodzakelijke pogingen van kleine groepen mensen om een bestaan op te bouwen in een onherbergzame, nog altijd toendra-achtige omgeving. Ook was er een steeds gënanter contrast met bijvoorbeeld de Vruchtbare Halvemaan, waar dieren en gewassen werden gedomesticeerd en veredeld, zaken als het wiel en het schrift werden uitgevonden en steden tot ontwikkeling kwamen. Terwijl tienduizenden mensen onder een brandende zon zwoegden om grote piramidevormige tempels te bouwen naar de luimen van met gouden sieraden behangen priesters en koningen, waren de Noord-Europeanen in de weer met brokken berenvet.

Op een moeilijk exact te bepalen moment werd Noordwest-Europa een veel complexere samenleving, hoewel het de toenemende verfijning van het oostelijke Middellandse-Zeegebied miste. De traditionele voorstellingen in musea van ronde hutten, een zorgwekkend zwakke verdedigingsmuur bestaande uit een soort biezen, een dun rookpluimpje van een centraal kampvuur – waarbij iedereen gelaten zat te wachten tot de Romeinen binnenvielen en riolering en goede wegen aanlegden – zijn allang verdwenen. Een historicus die het Europa uit de IJzertijd bestudeerde maakte ooit een opmerking die me volledig van mijn stuk bracht: dat vóór de Romeinse inval in Groot-Brittannië het Kanaal even vol zou zijn geweest met grote, complexe zeilschepen vol goederen maar dat ze bemand waren door volstrekt ongeletterde zeelui en kooplieden. Na enig nadenken spreekt dat vanzelf, maar tijdens die paar momenten schoten althans mijn gedachten alle kanten op. Een uiterst complexe beschaving van kooplieden en militairen die gebruikmaakte van schepen, een systeem van ruilhandel kende en gebaseerd was op grondstoffen en afgewerkte producten uit heel Noordwest-Europa hoefde niets op te schrijven. Feitelijk had de hele menselijke geschiedenis tot een bepaald moment geen enkele behoefte aan een schrift. Vanuit onze eigen door het schrift geobsedeerde cultuur gezien is het misschien moeilijk om geen medelijden te hebben met zulke mensen, die er eigenaardige goden op na hielden, gekleed gingen in dierenhuiden en in alle opzichten

ondoorgroendelijk waren. Maar spectaculaire migratie, uitvindingen, oorlogvoering en bouwactiviteiten hebben generaties lang plaatsgevonden en talloze, nagenoeg onbegrijpelijke resultaten nagelaten die ooit een complexe betekenis hadden.

De archeologie van dit schriftloze Europa heeft alleen maar laag na laag frustrerende geheimzinnigheid opgeleverd. Bij de Glauberg, net buiten Frankfurt, bevindt zich een reeks hoogontwikkelde overblijfselen uit de IJzertijd, die vlak voor de Tweede Wereldoorlog zijn opgegraven. Tijdens latere opgravingen werd er een buitengewoon, bijna onbeschadigd beeld opgegraven – een één meter tachtig hoog zandstenen beeld van een gewapende man met een schild, halsdoek en een bizar hoofddekkel bestaande uit een helm met wat nog het meeste lijkt op gigantische konijnenoren. Het beeld schijnt omstreeks 500 v.Chr. te zijn gemaakt en doet onmiskenbaar denken aan de buitenaardse wezens die zogenaamd bij het Amerikaanse Roswell zouden zijn verongelukt. Misschien is het een prins, een cultvoorwerp of het populaire logo van een keten van werkplaatsen waar strijdkarren gerepareerd werden. Maar we weten het niet – het beeld is tegelijkertijd fascinerend en nietszeggend. Zonder context en achterliggend verhaal voelde ik bijna iets van boosheid dat dit beeld tweeënhalfduizend jaar veilig in de grond had gezeten, alleen om ons nu in de war te brengen. Het enige dat we kunnen zeggen is dat het Noordwest-Europa waarin wij leven gebaseerd is op een reusachtige hoeveelheid menselijke prestaties waarvan we vrijwel niets begrijpen.

Met de komst van de Romeinen en vooral als Julius Caesar zijn *De bello Gallico* schrijft (De Gallische oorlog), lijkt er een reusachtig, continentbreed doek op te gaan en wat we dan te zien krijgen – beschreven door een directe ooggetuige, de man die het meest verantwoordelijk is voor de versterking ervan – is een reeks goedgeorganiseerde, geciviliseerde gemeenschappen, in militair opzicht moeilijk door de Romeinen te verslaan en in het bezit van grote, perfect gebouwde en stevige schepen die bestand waren tegen het ruwe Atlantische klimaat. Voor wie Caesars verslag leest is het onmogelijk om niet onmiddellijk te gloeien van trots op Noordwest-Europa, maar we dienen op onze hoede te zijn: bewaard gebleven schriftelijke bronnen en concretere overblijfselen geven een illusie van nieuwe kracht en doelgerichtheid, en toch was iedereen vóór de komst van een paar buitensporig krijgshaftige Italianen even mondig, agressief, trouweloos, heldhaftig, angstig en incompetent.

De misschien wel opvallendste pre-Romeinse locatie in Noordwest-Europa ligt op een hoge heuvel in de buurt van Otzenhausen in een bos-

rijke streek van Saarland. Bijna nergens is zo duidelijk te zien hoe het menselijke leven in grote delen van Europa bepaald werd door bomen. Naaldwouden en beukenbossen waren de grote vijanden, omdat de zaailingen steeds verder oprukten en binnen één generatie gebieden die door de mens waren verlaten opnieuw koloniseerden. In de Middeleeuwen kregen kolonisten speciale voorrechten tijdens de jaren van 'ontginning' die nodig waren om boomwortels te verwijderen en akkers aan te leggen: langdurige oorlogen, de pest of het mislukken van de oogst waren dan wel rampzalig voor mensen, maar ze vormden een buitenkans voor bomen.

De Keltische versterkte stad die hier in de loop van een paar eeuwen verrees was reusachtig groot. Onderzoek heeft aangetoond dat zij op haar hoogtepunt (omstreeks de invasie van Caesar) gebouwd was uit ongeveer 56 kilometer boomstam en 240.000 kubieke meter steen (door archeologen gemakshalve omgerekend tot zo'n negenduizend wagonladingen). Uit deze buitensporige behoefte aan hout – zowel om te bouwen als om vuren te stoken – valt op te maken dat wat tegenwoordig weer bosrijk gebied is, in die tijd grotendeels kaalgekap was en dat de toenmalige ecologie – vermoedelijk die van boerenbedrijven en duidelijk zichtbare brede paden – zo anders was dat we ons die niet kunnen voorstellen. De stad wordt beschermd door een (in mijn ogen) steile klim naar de top en van water voorzien door een bron in het centrum die nog altijd bestaat.

Het fort werd gebouwd door de Treveri om zich te verdedigen tegen plunderende Suebi. Voor de Treveri had Caesar het meeste respect; hij vermeldt hen herhaaldelijk in zijn *De bello Gallico*, en ze bezorgden hem voortdurend problemen tijdens zijn negenjarige veldtocht. Hun koning Indutiomarus werd voor de Romeinen zo'n obsessie dat ze uiteindelijk kozen voor de ongebruikelijke gevechtsstrategie waarbij iedere Romein zich eenvoudig een weg naar Indutiomarus hakte om te garanderen dat hij gedood zou worden, ongeacht het aantal slachtoffers dat daarbij zou vallen. Omdat de Treveri altijd in de aanval waren werd hun basis in Saarland nooit gebruikt – Caesar vermeldt hem in elk geval niet. De stad werd verlaten in hetzelfde jaar waarin vlak in de buurt een Romeins kamp werd gebouwd, maar er is geen enkel bewijs of de stad vrijwillig werd verlaten of na gevechten. De Treveri leven voort in de naam van de stad Trier (en nog duidelijker in de Franse versie ervan, Trèves) en zoals we mogen aannemen, in de genen van de lokale bewoners. Iedere herinnering aan de betekenis van het fort is lang lang verdwenen, en tegenwoordig staat het zelfs bekend als de Ring van de Hunnen, wat volstrekt

niet-historisch is maar deze plek iets aangenaam-griezeligs geeft.

Het lezen van *De bello Gallico* kan onthutsend zijn, omdat het zo'n verademing is om in plaats van Griekse geruchten uit de tweede of derde hand over het karakter van Noordwest-Europa, gecombineerd met de analyse van graven, plotseling te beschikken over een fantastische technicolorvoorstelling. Caesar is een enorme opschepper maar hij is ook heel geïnteresseerd, net als zijn oorspronkelijke publiek dat geweest zal zijn. Hij schrijft over het gebied tussen Waal en Maas als over 'het eiland van de Batavii', wat terloops het idee levend houdt dat het Nederlandse rivierensysteem ooit veel groter en wilder was en een isolerende barrière vormde. Hij schrijft ook over het gemak waarmee vijanden konden vluchten naar de heuvelachtige Ardennen of naar 'de moerassen' – die nu verdwenen zijn maar ooit een bijna Amazone-achtig moerasgebied vormden tussen de talrijke meanders van de Rijn en de Maas – of naar eilanden voor de kust, beschermd door de getijden. Hij heeft het over de Belgae en de Helvetii, en roemt hun uitzonderlijke moed en dat maakt *De bello Gallico* niet alleen tot de vroegste documentatie van twee moderne natiestaten maar ook tot de inspiratiebron voor een groot aantal tamelijk middelmatige (maar amusante) muurschilderingen in negentiende-eeuwse stadhuizen, van mensen met grote snorren en sandalen. Hij bouwt de eerste brug over de Rijn, waarschijnlijk in de buurt van Koblenz. Het boek is in de eerste plaats een verslag van geweld – van de superioriteit van Romeins geweld boven Keltisch geweld, en van bloedbaden en verwoesting als het verzet was gebroken.

Mijn beeld van de Romeinen in Gallië (en dat van Julius Caesar) is volledig gekleurd door een levenslange liefde (die ik gelukkig deel met mijn zoons) voor de *Asterix*-verhalen van Goscinny en Uderzo, die spelen in de nasleep van Caesars terugkeer naar Rome vanuit Gallië, en daarom wordt voor mij ieder aspect van de echte Romeinse cultuur enigszins overstemd door de levendige spot in deze boeken. In een bepaalde stemming (en daarin sta ik denk ik niet alleen) ben ik er haast van overtuigd dat *Asterix als legioensoldaat* misschien wel het grappigste boek is dat ooit is geschreven, hoewel *Asterix en Cleopatra* eerlijk gezegd ook aanspraak op die kwalificatie kan maken. Het voegt echt iets toe aan de soms vermoeiend-omvangrijke collecties Romeinse vondsten in de musea van steden als Metz, Keulen en Mainz, waar alles – van een soldatenhelm tot een in toga gehulde figuur op een grafsteen voornamelijk doet denken aan diverse grappige gebeurtenissen.

De oorsprong van de *Asterix*-stripboeken is complex en verdient meer onderzoek – ze vormden een reactie op de invasie en bezetting door de

nazi's, een satire op het Franse leger (waarin Goscinny diende), een reactie op het feit dat Goscinny Joods was, een aanval op de amerikanisering, enzovoort. Maar ze hebben ook in bredere zin gefungeerd als een soort sloopkogel, die alle sporen van fascisme vernietigde door ze compleet belachelijk te maken, zowel de vorm die werd uitgevonden door Mussolini, als de variant die door Vichy werd omarmd, die allemaal de imaginaire normen, discipline, orde en sombere ernst van het Romeinse Rijk buitengewoon serieus namen. Door de *Asterix*-stripboeken werd het onmogelijk om naar strakke rijen gehelmde soldaten en hun officieren met vierkante kaak te kijken zonder de gedachte dat dit de ouverture was tot een of andere kluchtige vernedering door de Gallische helden. Zoals Obelix in bijna alle boeken zegt: 'Rare jongens, die Romeinen.'

De krijgshoer

Met zijn volledige ruitersstoet die zoals gewoonlijk een doordringende geur van snorrenpommade, dure reukwaters en koperpoets verspreidde, gaf keizer Wilhelm II op 11 oktober 1900 de aanzet tot een van de gekste activiteiten die ooit zouden plaatsvinden in de heuvels van het Taunusgebergte ten noorden van Frankfurt. Te midden van een bonte hoeveelheid bizarre jagerspetten, ordetekens, speciale mantels en sjerpen legde hij de eerste steen voor de herbouw van het Romeinse fort dat bekendstaat als de Saalburg.

Keizer Wilhelm had veel tekortkomingen, maar voor zijn romantische visie op de geschiedenis zijn we hem allemaal veel dank verschuldigd. Noordwest-Europa is bezaaid met bovengemiddelde Romeinse overblijfselen, maar geen ervan heeft de allure van de Saalburg. Alle gebruikelijke academische ophef en omhaal terzijde schuivend werd besloten om het hele fort vanaf de grond opnieuw op te bouwen zoals het er vroeger had uitgezien. Omdat het zich afspeelde in 1900 kunnen we ons voorstellen hoe gevoelig dit project lag en hoe de allesbehalve *Asterix*-achtige opvatting over de keizerlijke voorbestemming nog zwaarder in de lucht zal hebben gehangen dan de geur van het reukwater. Het was in hoge mate een persoonlijk project van de keizer, aangemoedigd door een handvol pluimstrijkende archeologen die beter hadden moeten weten. De keizer wilde bijvoorbeeld per se dat er een Mithrastempel zou worden gebouwd, omdat de Mithrascultus een soldateske, broederbondachtige inwijdingsrite kende, en een exclusief mannelijke aangele-

genheid was, hoewel er letterlijk geen enkel bewijs was dat er in fort Saalburg zo'n tempel was geweest. Het interieur van de tempel is amusant: het ademt de sfeer van een ouderwetse nachtclub die al lang niet meer wordt gebruikt, met een blauw plafond waarop sterren zijn geschilderd en een reusachtig, geverfd beeld van een halfnaakte jongeman die een witte stier doodt.

Het fort zelf is somberder en riep dat gevoel ook op toen ik het hartje winter bezocht – en dus alle aankleding en de gereconstrueerde Romeinse maaltijden die in het toeristenseizoen in de *taverna* worden geserveerd misliep. Maar zo'n bezoek terwijl de grond en de kale bomen bedekt waren met sneeuw, was natuurlijk ideaal om een idee te krijgen van die arme Romeinse schildwachten ver van huis, verstarde in een door de temperatuur vastgelopen versie van *Beau Geste*, vermoeid naar de duisternis en het oosten starend, dromend van citroenbomen en wachtend op een nieuwe Germaanse aanval.

De Saalburg was de meest vooruitgeschoven post die de Romeinen aan de overkant van de Rijn bereikten. Het moet een mistroostige post zijn geweest maar hij beschermde een reeks verspreid langs de Rhenus (Rijn) liggende Romeinse steden die nog altijd bestaan, hoewel in de loop der tijd hun namen wat zijn verbasterd: Colonia Agrippina (Keulen), Confluentes (het punt waar Rijn en Moezel zich verenigen: Koblenz), Bonna (Bonn, kort maar duidelijk), Moguntiacum (Mainz), Bingenium (Bingen), Novaesium (Neuss).

Lopend over de borstwering voel je je een heel klein beetje een Romein, die in zijn handen blaast om ze warm te houden, op zijn hoede voor de strenge maar rechtvaardige officier van de wacht. Maar de muren lijken wat laag, het is onduidelijk of ze echt maar zo hoog waren of zo gebouwd zijn om Wilhelm geld te sparen – ze wekken in ieder geval de indruk dat de Romeinen er rotsvast op vertrouwden dat de Germaanse stammen geen gebruik maakten van touwladders. De in Romeinse stijl gebouwde voorraadruimten zijn in gebruik als museum, vol met de gebruikelijke oude voorwerpen die te hard waren om weg te rotten – een willekeurig aantal speerpunten, olielampjes, beeldjes, troffels, goten, potten. Er is een schitterende tentoonstelling over de omvang van verschillende Romeinse militaire eenheden, uitgebeeld met behulp van Playmobilfiguurtjes, die de sfeer uitstekend weergeven, zij het misschien niet zoals Wilhelm het bedoelde. En om de namaaktempel overtuigend te maken is er allerlei materiaal aanwezig over het mithraïsme, met zijn volslagen geheimzinnige gebruik van stenen bollen, en de manier waarop de ingewijde in de hiërarchie kon opklimmen, van Leeuw

tot Pers tot Boodschapper van de Zon (het prachtige woord *Heliodromus*) en uiteindelijk tot Vader – maar we weten niet en zullen nooit weten hoe of waarom. Het past echter absoluut bij de tamelijk aandoenlijke verwarde gevoelens van de keizer over mannelijkheid. Het lijkt oneerlijk dat de aard van sommige Romeinse materialen ervoor heeft gezorgd dat ze bewaard zijn gebleven, terwijl de omringende culturen van hout en vezels grotendeels zijn vergaan. Er is zelfs een verontrustende kleding-speld met een swastikateken erop, een Romeinse toe-eigening van een Indiaas symbool.

De organisatie van het Romeinse Rijk in Noordwest-Europa veranderde op verschillende momenten, maar de voornaamste provincies waren Germania Inferior, Gallia Belgica en Germania Superior (dat wil zeggen hoger in de betekenis van verder stroomopwaarts langs de Rijn gelegen). Germania Inferior omvatte het moderne Zuid-Nederland met als belangrijke noordelijke grote stad Noviomagus (Nijmegen) dat de splitsing van de Rijn in de zuidelijke arm van de Waal en de noordelijke Nederrijn bewaakte. Het hele gebied ten noorden daarvan, een doolhof van verraderlijke moerassen en onbevaarbare watergangen, werd gemeden. Germania Inferior zette zich voort langs de Rijn tot aan Bonn. Gallia Belgica besloeg het latere Vlaanderen en het gebied ten zuiden daarvan tot aan de Somme en omvatte verder de oostelijker gelegen gebieden als Champagne, Luxemburg, Lorraine, bijna tot aan de Rijn – dat later opgedeeld werd in een westelijk en een oostelijk gedeelte met Trier als hoofdstad. Vreemd genoeg ging het gebied dat bekend is als ‘Civitas Tungrorum’ en in Gallia Belgica lag, bestuurlijk later tot Germania Inferior behoren, maar het behield op onduidelijke wijze zijn autonomie waardoor het later het bestuurlijke territorium van het bisdom Luik kon worden – een verbazend persistente, uitdijende geografische absurditeit die allerlei wereldveroveraars in spe tot waanzin dreef, totdat opstandelingen er in 1795 korte metten mee maakten. De derde provincie, Germania Superior, strekte zich uit langs de Rijn, met een uitstulping op de rechteroever waarin de Saalburg een belangrijk element vormde, en vervolgens zuidwaarts tot het Meer van Zürich en het Meer van Genève. De belangrijkste steden waren Mainz en Argentum (Straatsburg) waarbij Mainz het belangrijkste militaire centrum vormde van waaruit de forten werden bevoorrad (gevolg: een doodvermoeiend museum vol potten, korte zwaarden en speerpunten die onderweg per ongeluk in de Rijn terecht kwamen). Halverwege de derde eeuw leidde een golf van vijandelijke aanvallen plus een algemenere crisis in het keizerrijk ertoe dat de Saalburg en andere forten werden verlaten en dat de grens terug schoof

naar de Rijn. De Romeinse overheersing duurde lang genoeg om vanuit keizer Constantijns residentie in Trier het christendom te introduceren, het bestuur te organiseren en kennis over te dragen, zaken die sindsdien zijn blijven bestaan, zij het soms onder hevige druk.

Het hoogtepunt van de Saalburg-ervaring is een stenen plaquette boven een standbeeld van Hadrianus waarop staat: ‘Wilhelm II, zoon van Frederik III, kleinzoon van Wilhelm de Grote, heeft in het vijftiende jaar van zijn regering het Romeinse grensfort Saalburg herbouwd ter ere van zijn ouders.’ Vervolgens zijn op het standbeeld zelf drie grote namen met elkaar verbonden: IMPERATORI ROMANORUM TITO AELIO HADRIANO ANTONINO AUGUSTO PIO (i.e. de Romeinse keizers Hadrianus en Antoninus Pius) GUILHELMUS II IMPERATOR GERMANORUM (oftewel onze oude vriend keizer Wilhelm).

Voor Wilhelm moet het verwarrendste aspect van Saalburg zijn geweest dat hij – voorwendend dat hij een uiterst professionele maar humane Romeinse legeraanvoerder was, die wachtend op de volgende aanval in de donkere wildernis staarde – als Duitser in de verkeerde richting keek. Saalburg was juist gebouwd tegen mensen als hijzelf.

Bijen en gespen

Weinig omschrijvingen zijn zo negatief en onzinnig als ‘de donkere Middeleeuwen’. Die term roept de gedachte aan aardmannetjes en elfen op en suggereert een primitief niveau van waaruit we ons sindsdien als mensheid hebben opgewerkt naar het licht – en tegenwoordig gebruiken we de laatste maten van de Negende Symfonie van Beethoven als de soundtrack van die vooruitgang. Maar het schadelijke effect van die term is enorm. Om dat op een simpele manier te bewijzen, stellen we ons een Europees landschap uit die tijd voor. Zien we de zon schijnen? Natuurlijk niet. De standaardopvatting over de lange, complexe periode die duurde vanaf de laatste decennia van het Romeinse Rijk tot omstreeks de Slag bij Hastings (1066) is dat het er hier uitzag als de hoes van een album van heavymetalmuziek.

Een van de problemen is dat de kans dat de materiële voortbrengselen van een periode vernietigd worden, groter is naarmate die periode ouder is. In heel Lotharingia is eeuwenlang van alles herbouwd (met hergebruik van ieder willekeurig brok bewerkte steen), waarbij vrijwel zeker eerdere kerken en paleizen werden afgebroken. Praktisch gezien is het ondenkbaar dat de kolossale, strenge kathedraal van Keulen slechts de

laatste is in een reeks die teruggaat tot een Romeinse tempel. In veel grote religieuze bouwwerken in de Rijnstreek bevindt zich een vitrine waarin veronderstelde modellen van hun vroegere voorlopers te zien zijn; meestal begint zo'n reeks met een aandoenlijk houten blokje, dat eruitziet als een schots en scheef spelhuis voor kinderen. We zitten zo vast aan dat idee van 'de donkere Middeleeuwen' dat het vrijwel onmogelijk is om de bouwers van dit krakkemikkige kerkje anders te zien dan als mensen die uitgleden op de modderige vloer, vloekten op het lek-kende dak en het feit dat niemand een deur kon maken die behoorlijk sloot, en gelaten accepteerden dat af en toe de muren op de grijnzende, in dierenvellen geklede en met bijlen zwaaiende kerkgangers stortten. In de praktijk zullen deze al lang verdwenen gebouwen buitengewoon mooi zijn geweest – geconstrueerd volgens Romeins en Byzantijns model, en vol met allerlei fraaie voorwerpen uit het Romeinse Rijk die nu niet meer bestaan.

Dat is het bijkomende probleem van 'de donkere Middeleeuwen' – onze steden bevinden zich op precies dezelfde locatie als voorheen (bij dezelfde rivierovergang, dezelfde haven) en zijn daarbovenop gebouwd, maar er zijn talloze momenten geweest waarop ouder materiaal vernietigd is. Misschien bestaat er een soort wiskundige formule waarmee te berekenen is hoe met iedere eeuw die voorbijgaat de kans dat er überhaupt iets bewaard blijft kleiner wordt. De beroemde dikke jongen van 1666 – die geacht werd de bakkersoven te bewaken maar in plaats daarvan pasteien verslond, in slaap viel en daardoor Londen in de as legde – is slechts één persoon uit een selecte groep die door een moment van onoplettendheid door de eeuwen heen ophef veroorzaakte. Aangezien iedere familie routinematig vuur gebruikte in een volledig houten omgeving is het niet verrassend dat zoveel steden vaak volledig moesten worden herbouwd. We weten veel meer over recentere verschrikkingen – bijvoorbeeld het ongeluk met buskruit dat in 1654 een groot deel van Delft verwoestte – maar eeuwenlang vond er ieder etmaal wel ergens een ramp plaats omdat iemand iets onhandigs deed.

De voortdurende oorlogen hebben natuurlijk veel meer schade aangericht, en stad na stad vernietigd. Er komt veel oorlogsgeweld voor in dit boek, maar ik heb geprobeerd het zoveel mogelijk te beperken omdat het aan de orde van de dag was voor de inwoner van bijvoorbeeld de zuidelijke Nederlanden, of de Palts. Iedere opstand of machtsgreep eindigt met brandstapels van het materiële verleden. Als we alleen al kijken naar recente rampen, zijn er vele duizenden documenten, kunstschaten, en geschiedenissen, die eeuwenlang door conservatoren gekoesterd waren,

verloren gegaan tijdens het Beleg van Straatsburg in 1870 en de verwoesting van de Katholieke Universiteit van Leuven in 1914. De echte 'donkere periode' vormden natuurlijk de vroege jaren veertig van de twintigste eeuw, toen als bijeffect van het op industriële schaal vermoorden van mensen reusachtige delen van het verleden werden weggevaagd. Een klein maar belangrijk voorbeeld: de uitzonderlijke reeks schilderijen van de visioenen van Hildegard van Bingen die in de jaren zeventig van de twaalfde eeuw werden vervaardigd door hetzij de heilige zelf, hetzij onder haar supervisie, gingen verloren bij de grote catastrofe die zich begin 1945 afspeelde in Dresden. We weten alleen hoe ze eruitzagen (afgezien van zwart-witfoto's) doordat een groep nonnen ze toevallig in de jaren dertig van de twintigste eeuw heel precies en prachtig gekopieerd had. Deze uiterst kwetsbare werken van verbijsterende genialiteit hebben acht eeuwen overleefd voordat ze werden vernietigd en bestaan tegenwoordig alleen dankzij ouderwets toegewijd kopiëren.

Dit is een omslachtige manier om te zeggen dat voor zover het tijdperk na het Romeinse Rijk al 'donker' lijkt, dat een gevolg is van het feit dat er vele eeuwen waarin van alles gebeurde overheen zijn gegaan – en dan heb ik het alleen nog maar gehad over menselijke activiteit en niet over wat muizen, schimmels, blikseminslag en vocht kunnen aanrichten. Onze eigen 'bibliotheek' thuis is zwaar beschadigd door ons konijn Dusty dat in zijn korte leven de ruggen van talloze boeken kapot geknaagd heeft. Ik koester mijn exemplaar van Hermann Hesse's *Narcissus en Goldmund*, deels omdat ik het al zolang heb, maar ook vanwege de gedenkwaardige knaagsporen.

Wanneer was het laatste prachtige Romeinse weefsel zo door de zon verbleekt dat het weggegooid werd? En dat is niets vergeleken met de vrijwel volledig geslaagde pogingen om alle sporen van inheems heidendom uit te wissen tijdens de eerste eeuwen van het christendom in Europa. Dit laatste wordt vaak over het hoofd gezien. Als we nadenken over de eeuwen waarin het Romeinse Rijk veranderde in het middeleeuwse Europa doen we in ons onderbewuste alsof we tot een specifieke gemeenschap behoren. We lezen met voldoening hoe Karel de Grote het Avaarse Rijk vernietigde en alle goudschatten roofde omdat we ons tot op zekere hoogte emotioneel als afstammelingen van Karel de Grote beschouwen. Maar de Avaren hebben meer dan twee eeuwen over Centraal-Europa geheerst en het staat niet vast dat hun beschaving niet telde en geen toekomst vertegenwoordigde waarin wij prima hadden kunnen gedijen. Eerder waren er de Alemanni in wat nu Zuidwest-Duitsland en de Elzas is (en naar wie de Fransen Duitsland 'Allemagne' noemen), die